

УДК 94:[324-057.177.1(477)] “1991”

**“БИТВА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ”:
ДЕМОКРАТИЧНА ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ У
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ
ЗА ДЕРЖАВНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ
(березень-серпень 1991 р).**

Ігор ПІДКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У публікації аналізуються політичні процеси в Українській РСР весною-влітку 1991 р., напередодні проголошення республікою державної незалежності. У цей період московський Центр усіма доступними засобами намагався домогтись схвалення республіками СРСР нового союзного договору, який мав забезпечити повний контроль союзної влади над суспільно-політичним і економічним життям суб'єктів “оновленої федерації”. Депутатські групи у Верховній Раді України – комуністична більшість (“За радянську суверенну Україну”) і демократична меншість (Народна Рада) стояли на непримиренних позиціях щодо кремлівської моделі побудови федеративної держави. Парламентська опозиція вказувала на неприйнятність для України запропонованого офіційним Кремлем варіанту Союзного договору, аргументовано критикувала всі основні положення цього документу. Депутати з Народної Ради запропонували кілька власних варіантів візії розвитку стосунків по лінії “Кремль-республіки”. Незважаючи на концептуальні розбіжності у опозиційних проєктах, всі вони передбачали набуття республікою фактичної незалежності. Антикремлівська опозиція досягла політичного компромісу із частиною політичних опонентів у парламенті, і мобілізувала українське суспільство на захист демократії і національного суверенітету. Завдяки опозиційному парламентському блоку було загальмовано процес підписання союзного договору, що спровокувало у серпні 1991 р. спробу державного перевороту в СРСР, і створило передумови для проголошення Україною державного статусу.

На початку 1991 року парламентські баталії у Верховній Раді Української РСР розгорнулись навколо двох проблем – проєкту нового Союзного договору та ініційованого Москвою всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР. Найдражливішим політичним каталізатором парламентського збурення став, запропонований радянським лідером Михайлом Горбачовим, проєкт нового Союзного договору (т. зв. президентський варіант від 24 листопада 1990 р.). Кремлівська модель нової територіально-організаційної структури союзної держави фактично зберігала за московським Центром ті ж, якщо й не більші, повноваження, котрі він мав за часів безроздільного панування адміністративно-командної системи¹.

¹ “Договір про Союз суверенних республік” (проєкт), *Голос України*, 13 березня, 1991.

Замисел Кремля, запопадливо підтримала промосковська компартійна верхівка – і керівництво КПУ², і депутатська партійно-радянська більшість Верховної Ради. Один із її лідерів, секретар Компартії Анатолій Савченко заявив: “Для нас це (Союзний договір – *Авт.*) – ключова передумова ефективної реалізації інтересів розвитку республіки. За винятком запеклих реакціонерів, мілітаристів і мракобісів ніхто в світі не хоче послаблення Радянського Союзу”³. Зорієнтованість керівництва КПУ на лінію Москви щодо майбутнього союзної держави підтвердив згодом Леонід Кравчук, який згадував: “Гуренко схилився до жорсткої схеми. Ця схема передбачала той же Радянський Союз, тільки дещо підфарбований та з іншої назвою”⁴.

Активно проштовхуваний М. Горбачовим новий варіант Договору очікувано зазнав різкої критики з боку демократичної парламентської опозиції у Верховній Раді Української РСР, оскільки майже всі його правові норми вступали у протиріччя з недавно схваленою Декларацією про державний суверенітет України. Більше того, депутати, члени опозиційного блоку “Народна Рада”, відзначали значне погіршення договірних умов у порівнянні із Договором про створення СРСР від 1922 р. Зокрема у новій версії Договору вже була відсутня основоположна норма добровільного об’єднання країн у союзну державу, а саме щодо права виходу республіки-члена зі складу Союзу. “З таким проектом договору важко погодитись”, – зазначав в інтерв’ю журналу “Україна” народорадivecь Олександр Воробйов, – “У порівнянні з договором 1922 року тут закладені ті положення, яких навіть Сталін не зміг провести. Такі розділи для суверенної держави неприйнятні”⁵. Негативну оцінку проекту висловлювали і фахівці-правознавці, зокрема, керівник групи наукових консультантів Верховної Ради УРСР, доктор юридичних наук Анатолій Мацюк: “Суть офіційного проекту Союзного договору полягає у намаганні насильно утримувати Радянський Союз, на словах на федеративній, а практично на унітарній основі під егідою Центру, який ще до підписання договору почав поспіхом зосереджувати в своїх руках необмежену владу”⁶. Одночасно А. Мацюк спростував твердження союзного керівництва про те, що наукові експерти з усіх республік (зокрема, і України) брали безпосередню участь у підготовці тексту проекту нового Союзного договору⁷.

² Станіслав Гуренко, “На засадах рівноправності”, *Голос України*, 15 березня 1991.

³ Анатолій Савченко, “Референдуму – Так!”, *Голос України*, 16 лютого 1991.

⁴ Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми*. (Київ, 2002), 80.

⁵ Олександр Воробйов, “Договір: за і проти”, *Україна*, 13 січня 1991.

⁶ А. Мацюк, “Тернистий шлях до суверенітету”, *Голос України*, 25 січня 1991.

⁷ У своєму матеріалі А. Мацюк стверджує, що представники багатьох республік не брали участі у роботі комісії наукових експертів з приводу підготовки проекту нового Союзного договору. Українська група відмовилася від участі у консультаціях, оскільки не мала відповідних повноважень від Верховної Ради УРСР і задекларували свою особисту позицію щодо майбутнього Союзу як Співдружності суверенних держав. Про неучасть України у підготовці проекту Союзного договору заявляв і заступник Голови Верховної Ради УРСР В. Гриньов (див. Володимир Гриньов, “Танцювати під диктат центру?”, *Голос України*, 5 січня 1991).

Народна Рада, вказуючи на неприйнятність для України винесеного на обговорення варіанту Союзного договору, піддала аргументованій критиці всі основоположні положення цього документу. Неспроможність запропонованої Центром концепції розвитку господарства майбутньої “оновленої” федерації та вторинність республіканських економік у її структурі (зокрема, економіки України) розкривали вчені-економісти Володимир Пилипчук⁸, Михайло Швайка⁹, Тетяна Яхеєва, академік Павло Кислий¹⁰, народний депутат СРСР, економіст Володимир Черняк. Останній вбачав єдину можливість виходу республіки із економічного колапсу через створення республіканської валюти, банківської системи, економічних кордонів. “Економічна і політична самостійність – шлях до виходу з кризи. Альтернативою може бути лише спільний, пліч-о-пліч, похід до загибелі”¹¹. Гострої критики з демократичного середовища зазнали й інші складові концепції Союзного договору, наприклад, у сфері державного, економіко-правового чи військового будівництва, а також в області взаємовідносин між суб’єктами майбутньої федерації та перспективи участі республік-членів Союзу у міжнародних стосунках. Коментуючи вибудовану Москвою “архітектуру” відносин за лінією “республіки – Центр” й міжнародних прав республік, голова комісії у закордонних справах Дмитро Павличко констатував: “Цей договір відкриває можливість для Центру свавільно поводитися з республіками, встановлювати свої права на їхніх землях, а ми як держава не зможемо навіть просити захисту своїх інтересів в ООН, в Міжнародному суді і в світової громадськості”¹². Для роз’яснення своєї позиції щодо республіканського суверенітету й укладення Союзного договору члени Президії від опозиції Д. Павличко, Ігор Юхновський, Володимир Яворівський, Лесь Танюк, Олександр Ємець за 5 місяців (до березня 1991 р.) більше 60 раз виступали у пресі із різноманітними публікаціями (інтерв’ю, статті) й кілька десятків разів висловлювали свої думки у прямому ефірі на радіо і телебаченні¹³.

Поступово, під впливом масованої агітаційно-роз’яснювальної роботи антикомуністично налаштованих депутаів, які, в тій чи іншій мірі, виступали із незалежницьких позицій (останні мали доступ до найефективніших засобів масової інформації – телебачення і радіо), вектор громадської думки в Україні все більше зміщувався у напрямку підтримки реального— республіканського

⁸ Володимир Пилипчук, “Роздержавлення власності”, *Голос України*, 14 травня 1991, 16 травня 1991; Володимир Пилипчук, “Зубожіння за системою”, *Голос України*, 5 січня 1991; “Що слід пам’ятати учасників референдуму?”, *Літературна Україна*, 14 березня 1991.

⁹ Михайло Швайка, “Чи будуть українські гроші?”, *Дзвін*, 6 (1991): 96–102; Михайло Швайка “Між рівними рівна?”, *Україна*, 4 (1991): 1–2; Михайло Швайка, “Українські гроші: міфи чи реальність?”, *Літературна Україна*, 8 серпня 1991.

¹⁰ Петро Кислий, “Що може стриножена незалежність”, *Україна*, 14 (1991): 2–3.

¹¹ Володимир Черняк, “Захід нам не допоможе”, *Голос України*, 22 лютого 1991.

¹² Цитую за: Анатолій Красляньський, “Важко дається істина”, *Голос України*, 28 червня 1991.

¹³ “Члени Президії сперечаються, або деякі факти міжпартійної боротьби у парламенті, які не потрапляють на екран”, *Голос України*, 5 квітня 1991.

суверенітету. Результати соціологічних опитувань (грудень 1990 р.), свідчили, що 71% респондентів схвалював першочергове забезпечення суверенних прав України, а вже потім розгляд питання укладення Союзного договору¹⁴. Пріоритетність республіканських інтересів над загальносоюзними для мешканців столиці України підтвердили результати опитування центру вивчення громадської думки “Демос” (початок березня 1991 р.), які виявили позитивне ставлення 73–81% киян до фактичного суверенітету України. Одночасно, за майбутній устрій СРСР як “Союзу суверенних держав” висловилося 52% мешканців Києва, за перетворення Союзу у групу незалежних держав – 22,4%¹⁵. Показовим і типовим із точки зору мотивації голосування за збереження Союзу може стати лист працівників фабрики “Байданівська” (Кіровоградська обл.), в якому вони писали: “Ми, як усі українці, хочемо бачити нашу Україну вільною і незалежною в єдиній європейській сім’ї. І вже якщо не можна обминути Союзний договір, то хай це буде другий варіант – створення Співдружності”¹⁶.

Політичний тиск демократичної парламентської спільноти, негативна суспільна думка щодо горбачовської концепції Союзного договору і прагматична позиція частини парламентської більшості, спричинили те, що Україна не брала повномасштабної участі у роботі над проектом договору. За твердженням Л. Кравчука, участь України у розробці проекту носила консультативний характер, оскільки українська делегація не мала повноважень від Верховної Ради на ведення подібної роботи. Ще чіткіше і категоричніше висловився щодо причетності республіки до змісту договору заступник голови парламенту Володимир Гриньов: “Україна не брала ніякої участі у підготовці опублікованого проекту Союзного договору. Я повторюю – ніякої”¹⁷.

Якщо позиція демократичної парламентської спільноти щодо Союзного договору була прогнозованою і послідовною, то поспішність і потужний політичний тиск, з яким московський Центр намагався нав’язати новий договір республікам викликав незадоволення й нерозуміння навіть у тієї частини парламенту, яка до того стояла на проунітаристських позиціях. Один із впливових членів Компартії, академік і народний депутат Микола Артеменко (до речі, він підготував власний варіант Союзного договору) вказував, що “більшість ратують за “оновлений Союз”. А що таке “оновлений Союз”, ніхто не може роз’яснити. Якщо такий, про який йдеться у проекті “Договору про Союз суверенних держав”, то ніякого оновлення Союзу там немає і близько”¹⁸. Позиція ж тієї частини партійно-державного верхівки, яка підтримувала ідею перебудови Союзу РСР у Союз суверенних держав, словами свого неформального лідера Л. Кравчука заявила:

¹⁴ С. Мудрук, “Парадокси громадської думки”, *Голос України*, 16 березня, 1991.

¹⁵ Н. Паніна, “Процес демократизації”, *Голос України*, 11 лютого 1991.

¹⁶ Цит. за: І. Буров, “Якщо Союз, то який”, *Голос України*, 15 березня 1991.

¹⁷ Володимир Гриньов, “Інтерв’ю Володимира Гриньова “Голосу України”, *Голос України*, 5 січня 1991.

¹⁸ Микола Артеменко, “Яким бути Союзному договору?”, *Голос України*, 28 березня 1991.

“Думаю, що Договір, проект якого надруковано, не буде підписаний. Буде дуже багато заперечень в народі”¹⁹. І далі він відзначав: “Я проти понять “оновлений Союз”, “оновлена федерація”. Оновлення, яке відбулося, ми вже бачимо. Якщо це називати оновленням, то, як кажуть, борони мене, Боже, від нього”²⁰.

Юридичним інструментом, який, за задумом Центру, легітимізував би збереження союзної держави, й підтвердив би федеративний варіант Союзного договору мав стати референдум (рішення Верховної Ради СРСР від 16 січня 1991 р., проведення якого було заплановано на 17 березня 1991 р.). Виступаючи проти проведення референдуму у республіці, опозиційні сили підкреслювали його юридичну неспроможність, і наголошували, на тому факті, що українська сторона не приймала участі ні у процесі підготовки проекту Союзного договору, ні у виробленні порядку його схвалення. “Сам факт проведення референдуму без узгодження поставленого питання й порядку його проведення з республіками – це кричуща неповага до республік”, – підкреслював голова постійної Комісії з прав людини народорадivecь О. Ємець, – “Центр дивиться на нас як на васалів, і це вже дуже неприємно”²¹. Різко негативно висловився щодо референдуму і заступник голови Руху Микола Поровський, який заявив: “Зумисною вадою формулювання бюлетня є його безальтернативність. Союзів у формі федерації не протиставлено ніяку іншу форму устрою, що робить неможливим вільне волевиявлення народу... Центр хоче нав’язати республікам і народам не просто старий, а погіршений варіант унітарної імперії”²². У своїх численних виступах на сесії і на засіданнях Президії парламенту депутати-народорадивці (Віктор Шишкін, Іван Заєць, Віктор Носов та ін.) доводили юридичну незаконність проведення референдуму з таким формулюванням (питання референдуму штучно об’єднували низку проблем: збереження “оновленої федерації”, гарантування прав і свобод людини), і за такою формулою, як його запропонував Центр. Із цими висновками погоджувався і голова Верховної Ради Л. Кравчук, який зазначив: “Попередньо я мав розмову з депутатами О. Коцюбою, В. Шишкіним, В. Носовим та іншими. Не знаю, як вам, а мені не вдалося спростувати правові і юридичні докази. Не вдалося!”²³.

Не маючи змоги, через протидію консервативного крила парламенту, заблокувати проведення союзного референдуму щодо збереження “оновленої федерації” (це зробили парламенти балтійських республік, Вірменії, Грузії, Молдови), чи провести замість нього опитування щодо повної державної незалежності України (останнє пропонували Левко Лук’яненко, В’ячеслав

¹⁹ Леонід Кравчук, “Дорогою злагоди”, *Україна*, 3 (1991): 4.

²⁰ Леонід Кравчук, “Україна хоче мати реальний суверенітет”, *Голос України*, 3 квітня 1991.

²¹ Олександр Ємець, “То за який же ми Союз?”, *Голос України*, 1 лютого 1991.

²² Микола Поровський, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія*, 13, (13 лютого 1991): 88–89.

²³ Леонід Кравчук, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія*, 14, (14 лютого 1991): 17.

Чорновіл, Степан Хмара), Народна Рада була змушена шукати політичний маневр, який б нівелюваав, або принаймні, мінімізував політико-правові наслідки прогнозованої перемоги Центру²⁴, й зберіг шанс на продовження боротьби за суверенну Україну. У цій ситуації єдиним можливим варіантом ставало досягнення компромісу з групою “суверен-комуністів”, яку також навряд чи влаштував варіант горбачовського проекту Союзного договору, що, за висловом Л. Крачука, й надалі “відводив нам стан послушниць”²⁵. Проявом такого компромісу, стала спроба ухвалити в парламенті проєкт Президії парламенту, за яким громадяни мали здійснити вибір між “оновленою федерацією” і “Союзом Радянських Суверенних Держав”. Однак, цей проєкт не пройшов у парламенті. Провалилася й спроба “проштампувати” у Верховній Раді ініціативу Центру, до чого активно схилиляла однопартійців “ортодоксальна” частина більшості. Цього разу вже “суверен-комуністична” фракція “групи 239” відмовилася надати легітимності союзному референдуму, що могло свідчити тільки про одне – у рядах більшості відбувся остаточний розкол.

Компромісною формулою, яку запропонувала опозиція²⁶, і яку підтримала Президія, стала пропозиція провести паралельне із союзним референдумом республіканське опитування з питання про перетворення СРСР у “Союз Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України”. Аргументуючи таке рішення Верховної Ради Л. Кравчук заявляв: “Є їхнє право, є наше право. Є війна законів. Тому, щоб на не сказали, що ми пішли, як то кажуть, коса на камінь, слід не втручатися у формулювання того бюлетня (союзного – *Авт.*). Але ми не можемо далі закривати очі на те, що порушуються наші суверенні права і з нами не хочуть до кінця рахуватися”²⁷.

У бюлетні, затвердженому Верховною Радою було записано: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу суверених держав на засадах Декларації про державний суверенітет?”²⁸. Тобто, якщо всесоюзний референдум мав визначити чи бути СРСР як оновленій федерації, то республіканське опитування мало дати відповідь, яким Україна бачить майбутній Союзний договір.

²⁴ Ще у грудні 1990 р. голова НРУ заявив, що “референдум про Союз РСР швидше всього дасть Центрові бажані результати, як і в цілому по країні, так і на Україні” // Іван Драч, “Референдум дасть Центру бажані результати”, *Ратуша*, 27 грудня 1990; У січні 1991 р. В. Гриньов пророкував схвалення “горбачовського” питання 70% українців // Стенограма засідання бюро Харківського обласного комітета партії от 8 лютого 1991 г., Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. П-2, оп. 207, спр. 721, арк. 28.

²⁵ Леонід Кравчук, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*, *Третя сесія*, 14, (14 лютого 1991): 18.

²⁶ Див. :М. Павленко, “Який референдум пропонує Народна Рада”, *Вечірній Київ*, 7 лютого 1991.

²⁷ Леонід Кравчук, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР*, *Третя сесія*, 14, (14 лютого 1991): 17.

²⁸ “Постанова Верховної Ради Української РСР “Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 р.”, *Голос України*, 1 березня 1991.

Питання, що виносилися на всенародне опитування, викликали гостру політичну дискусію в республіці, одночасно висвітливши їх неоднозначне сприйняття в опозиційному таборі. Якщо позиція опозиційної депутатської групи щодо “горбачовського” бюлетня була сконсолідовано, то рішення про проведення республіканського опитування стало “камнем спотикання”, яке виявило серйозні протиріччя у стані коаліційного об’єднання. Так, не підтримати жодне формулювання, ні запропоноване союзним Центром, ні Верховною Радою УРСР, або бойкотувати референдум пропонував Л. Лук’яненко. Голова фракції УРП зазначав, що “якими б не були цифри, вони матимуть значення лише як показники настроїв населення. Тож покажімо, що серед цих настроїв є й такий, який вимагає повної незалежності України, і який проявляє себе бойкотуванням референдуму та словом “Ні” в обох бюлетнях”²⁹. Закликала виклислити “Так” у союзному і республіканському бюлетнях і УРП³⁰. Лідер Радикальної фракції С. Хмара, на цей час вже в’язень Лук’янівської в’язниці, із тюремної камери закликав до “бойкоту референдуму з питання імперського договору” і безстрокового політичного страйку³¹. В. Чорновіл, голова Комітету громадянської згоди (створений на Львівщині у листопаді 1990 р.³²), переконував відповісти “Ні” на питання республіканського бюлетня й одночасно провести обласні плебісцити, на які винести питання про повну державну незалежність України. Ініціативу голови Львівської обласної ради підтримали голови двох інших галицьких обласних рад (Івано-Франківщини і Тернопільщини), а також делегати Галицької асамблеї³³. Із застереженнями щодо ініціативи галичан на сесії Асамблеї виступив народний депутат від Рівненщини Василь Чорвоній, який заявив: “Додатковий галицький бюлетень – не є необхідним незалежно від того, які там будуть питання. На Волині, а тим паче на Великій Україні ця ідея підтримки не знайде”³⁴.

Фракція Демократичної партії у парламенті солідаризувалося із керівними органами ДемПУ й закликала громадян України відповісти “Ні” на запитання союзного бюлетня. Відзначивши, що для досягнення головної мети партії – державної незалежності України неминучий перехідний період, демократи

²⁹ Левко Лук’яненко, “Двічі – “Ні!””, *Голос України*, 16 березня 1991.

³⁰ Про прес-конференцію УРП з приводу референдуму 17 березня 1991 р. Інформація ЦК КПУ, 1991, Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 108–109.

³¹ Див. Олексій Гарань, *Убити дракона. З історії Руху та нових партій України*. (Київ, Либідь, 1993), 168.

³² З приводу позачергової сесії Львівської обласної Ради, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2751, арк. 254.

³³ Ухвала Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад “Про проведення 17 березня обласних референдумів, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, арк. 114.

³⁴ Про об’єднану сесію Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних Рад народних депутатів 16.02.1991 р. Інформація ЦК КПУ, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, арк. 108.

підтримали ідею Співдружності незалежних держав як нового утворення на місці СРСР, й, одночасно закликали мешканців трьох західних областей сказати “Так” і на запитання і республіканського, і обласного бюлетнів³⁵. Подібну аргументацію й тотожню відповідь за всіма питаннями, з яких проводилися опитування, зайняла і фракція ПДВУ, і сама партія³⁶. Висловили свою позицію і фракція безпартійних у Народні Раді. Члени фракції звернулись до учасників референдуму із закликом залишити “Ні” у московському бюлетні й підтримати бюлетень Верховної Ради. “Відповідь “Так” в українському бюлетні”, – зазначалося у зверненні фракції, – “повністю не гарантує української державності, але відкриває дорогу до неї і дає нам шанс, втілюючи в життя Декларацію про державний суверенітет, до кінця виборювати Україну як державу”³⁷.

У підсумку широкої внутрішньофракційної дискусії опозиційна коаліція ухвалила сконсолідовану заяву, в якій закликала відповісти “Ні” “унітарній державі під виглядом “оновленої федерації” й пропонувала “підтримати ідею співдружності суверенних держав, в якій наша республіка могла б продовжувати боротьбу за повну самостійність”³⁸.

Для організаційного-агітаційної підготовки до референдуму 17 березня Народна Рада здійснила низку кроків для формування широкого політичного блоку громадських організацій і політичних партій демократичного спрямування. 19 лютого 1991 р. засновано Комітет “Референдум: суверенна Україна” (увійшли ПДВУ, ДемПУ, НРУ, ТУМ, ПЗУ, УСДП, СДПУ, Українське товариство “Меморіал” та ін.), до створення якого були причетні й заявили про підтримку його діяльності й сприяння роботі І. Юхновський, Іван Драч, В. Яворівський, В. Шишкін, Михайло Голубець, Володимир Крижанівський. Головою Комітету був обраний народорадivecь О. Ємець. У своїй заяві Комітет констатував: “Збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік може означати: збереження дотеперішньої “рівної” безправності республік; збереження нинішньої, вже трохи оновленої тоталітарної адміністративно-командної системи; застосування військової сили проти республік, які з волі власного народу й уряду не схочуть бути в Союзі РСР”³⁹, й закликав громадян України сказати рішуче “Ні” на питання сформульоване союзним парламентом⁴⁰.

Перебудова національно-державного устрою СРСР за сценарієм М. Горбачова не влаштувало демократичні сили не тільки України, але й інших республік. Одним із важливих політичних “козирів” Народної Ради у дискусіях навколо Союзного договору була позиція демократичних кіл Росії, зокрема,

³⁵ “Заява Демократичної партії України про референдум 17 березня 1991 року”, *Літературна Україна*, 14 березня 1991.

³⁶ “Референдум: позиції партій. Лідери новостворених партій щодо Союзного договору і референдуму 17 березня”, *Вечірній Київ*, 13 лютого 1991.

³⁷ “Як голосуватимуть безпартійні депутати”, *Вечірній Київ*, 12 березня 1991.

³⁸ “Звернення до народу України”, *Літературна Україна*, 7 березня 1991.

³⁹ “Заява Комітету “Референдум: суверенна Україна”, *Голос України*, 19 лютого 1991.

⁴⁰ Звернення Комітету “Референдум: суверенна Україна”, 1991, Архів Української Республіканської Партії (далі – Архів УРП), спр. 36, арк. 175.

голови Верховної Ради РРФСР Бориса Єльцина, котрий у той час заявляв: “Починати треба не з Союзного договору, а з міжреспубліканських всеохоплюючих договорів, без будь-яких попередніх економічних чи політичних умов”. Розширення політичного фронту в протистоянні політиці Центру вимагало від опозиційних сил активізувати пошук політичних союзників на всесоюзному рівні. З цією метою парламентська група ПДВУ зніщувала формування міжреспубліканської коаліції партій і рухів соціал-демократичного, ліберального і національно-демократичного спрямування. У січні 1991 р. у Харкові за участю 31 делегації з 10 республік було створено Демократичний конгрес⁴¹. Головою його керівного органу – Консультативної Ради – став О. Ємець. Учасники Конгресу визнали, що запропонований Центром Союзний договір практично консервує унітарну структуру Союзу РСР, суперечить не тільки республіканськими деклараціями про суверенітет, але навіть сьогоденним статусам республік. Конгрес прийняв спільну Декларацію і як додаток до неї проєкт Договору про Співдружність незалежних держав⁴². Харківський Конгрес запропонував провести замість союзного республіканські референдуми, де поставити на голосування два питання – або перетворення СРСР у Співдружність незалежних держав, або збереження СРСР як єдиної федеративної держави. У випадку невдачі з проведенням республіканських референдумів, Конгрес, відкидаючи спроби бойкоту, закликав сказати “Ні” “оновленій федерації”⁴³. Одночасно було ухвалено рішення про проведення на початку березня 1991 р. у Москві Міжпарламентської конференції демократичних фракцій парламентів союзних республік. До оргкомітету Конференції, на якій планувалося обговорити проєкт договору про Співдружність суверенних держав й створити міжпарламентський консультативний орган, увійшли О. Ємець, І. Драч, Олександр Сугоняко, Володимир Філенко, Д. Павличко, Володимир Московка⁴⁴.

Парламентська опозиція, відслідковуючи динаміку змін у настроях населення республіки щодо процесів суверенізації⁴⁵, намагалася заручитися якнайширшою публічною підтримкою своїх вимог. Опозиційні депутати парламенту виступали

⁴¹ Об учредительно конференции “Демократического Конгресса”. Информация ЦК КПСС от 5 февраля 1991, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 34–35.

⁴² Совместная Декларация политических партий, организаций и движений – участников “Демократическом Конгресса”, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 43–44.

⁴³ Заявление Демократического Конгресса в связи с проведением 17 марта Всесоюзного референдума, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 49.

⁴⁴ Артур Білоус, “Попереду – міжпарламентська зустріч”, *Вечірній Київ*, 15 березня 1991.

⁴⁵ Зокрема, якщо у кін. 1990 р. за негайне підписання Союзного договору висловлювалося 24% опитаних киян і 45% вважали, що його можна підписувати лише після того, як Україна стане незалежною державою, то у лютому 1991 р. вже 23% висловлювалися за підписання Союзного договору (з них 50% стояли на конфедеративних позиціях), і вже 57% висловилися за те, що договір можна підписувати лише після набуття Україною реального суверенітету // Г. Залізник, С. Мудрук, “Вибір буде свідомим?”, *Вечірній Київ*, 15 березня 1991 р. У березні 1991 р. ще чіткіше окреслилися тенденція змін у настроях киян – на запитання союзного референдуму, 61,1% киян відповіло негативно, 16,6% – висловилося “за Союз” // “Що думають кияни про референдум?”, *Вечірній Київ*, 13 березня 1991.

ініціаторами й організаторами проведення числених мітингів, демонстрацій, пікетів, лейтмотивом яких було гасло “Союзу – Ні”. 10 і 16 березня 1991 р. у багатьох містах України та ін. республіках відбулися координовані Консультативною радою Демократичного конгресу політичні акції “Ні” – на питання союзного референдуму⁴⁶. Зокрема у переддень референдуму у Києві відбулася масштабна демонстрація під гаслом “Ні” – оновленій федерації, “Так” – Співдружності суверенних держав!⁴⁷. Для роз’яснення позиції Народної Ради щодо майбутнього волевиявлення громадян депутатські агітаційно-інформаційні групи проводили масові заходи, на яких закликали проголосувати проти всесоюзного референдуму і підтримати формулювання республіканського парламенту. Зокрема 9 березня 1991 р. відбулися мітинги організовані блоком “Демократична Одеса” в обласному центрі й Білгород-Дністровську, на яких із критичними заувагами щодо нового Союзного договору виступив О. Ємець⁴⁸. У подібних мітингах протесту взяли участь В. Філенко у Харкові⁴⁹, Володимир Колінець та Леон Горохівський у Тернополі⁵⁰, у Кременці – М. Голубець⁵¹, у Миколаєві – Л. Горохівський⁵², на Рівненщині – М. Поровський⁵³ та ін.

Масштабність протестних акцій опозиції викликала неабияке занепокоєння у ЦК Компартії. У своєму виступі по Українському телебаченні лідер українських комуністів Станіслав Гуренко заявив: “Все чіткіше стає розмежування між прихильниками і противниками збереження нашої багатонаціональної держави. Чимало громадян ще не визначилося. Саме на цю частину населення орієнтовані різного роду політичні акції, до яких останнім часом вдаються ті, хто прагне будь-що відірвати Україну від Союзу”⁵⁴. Як контрзахід проти мітингів Демократичного конгресу КПУ запропонувало комуністам Росії і Білорусі провести спільну міжреспубліканську акцію “Єдність”⁵⁵. Одночасно обкоми Компартії отримали вказівки організувати мітинги на підтримку ініціатив Центру,

⁴⁶ Матеріали Консультативного совета Демократического конгресса, Москва, 2–3 марта 1991 г., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 114.

⁴⁷ Звернення Секретаріату НРУ, 1991, ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 120, арк. 7.

⁴⁸ “Різне”, *Чорноморський вісник*, 1–15 березня 1991.

⁴⁹ Стенограма засідання бюро Харківського обласного комітета партії от 22 марта 1991 г., 1991, ДАХО, ф. П-2, оп. 207, спр. 722, арк. 98.

⁵⁰ Про організаторську і політичну роботу партійних комітетів по підготовці і проведенню референдуму СРСР в Тернопільській області, 1991, Державний архів Тернопільської області (далі – ДАГО), ф. 1, оп. 39, спр. 137, арк. 34–35.

⁵¹ Про організаторську і політичну роботу партійних комітетів по підготовці і проведенню референдуму СРСР в тернопільській області, 1991, ДАГО, ф. 1, оп. 39, спр. 137, арк. 35.

⁵² Віхи діяльності обласної організації Української Республіканської Партії, 1991, ДАГО, Ф. р-3447 (Тернопільська обласна організація УРП), оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁵³ Стенограма виступу М. Поровського на мітингу у м. Малин 9 березня 1991 р., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, арк. 199.

⁵⁴ Станіслав Гуренко, “На засадах рівноправності”, *Голос України*, 15 березня 1991.

⁵⁵ Лист С. Гуренка в ЦК Компартії Російської Федерації і ЦК Компартії Білорусії від 28 січня 1991 р., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, арк. 54.

зокрема, під лозунгами “За єдність і громадянську згоду, цілісність Союзу РСР”⁵⁶.

На хвилі чергового загострення політичного протистояння 17 березня 1991 р. у республіці відбувся референдум, участь в якому взяло 31,5 млн. осіб, що становило 83,5% від загальної кількості виборців включених у списки. 70,2% висловилися за збереження Союзу як оновленої федерації (загалом по СРСР – 76,4%), а в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Кримській областях – 85–88% виборців. У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях відповідно 16,4, 18,2 і 19,3%, у Києві – менше половини (44,6%)⁵⁷. У низці районів цих областей за “оновлену федерацію” висловилися лише 5–10% виборців, а на багатьох діяльницях, зокрема, на Львівщині, питання союзного референдуму не підтримала жодна особа⁵⁸. Під час республіканського опитування про входження України до складу Союзу на засадах Декларації про державний суверенітет позитивну відповідь дали 80,17% громадян, що брали участь у голосуванні. Лише у Львівській і Тернопільській та Івано-Франківській областях більшість висловилися “проти”⁵⁹.

Упереджуючи коментарі Кремля про результати референдуму, відомі українські вчені та наукові організації заявили у пресі про юридичну і логічну неспроможність питань опитування, їх політичну тенденційність. “Запитання загальносоюзного референдуму не можна вважати соціологічно правильним, а одержані відповіді – достовірними”, – саме такий висновок із аналізу результатів референдуму зробила Група соціологічних досліджень під керівництвом проф. В. Оссовського⁶⁰.

Політики із двох політичних таборів зовсім по-іншому аргументували й розставляли акценти при оцінюванні результатів народного волевиявлення. Знову, як і після березневих виборів, і опозиція, і правляча партія розглядали результати референдуму як свою перемогу. Опозиція брала до уваги лише наслідки республіканського опитування й стверджувала, що вони перекреслюють результати першого бюлетня. У свою чергу ЦК КПУ заявляв, що “чітка,

⁵⁶ Стенограма засідання бюро Харьковського обласного комітета партії от 26 февраля 1991 г., 1991, ДАХО, ф. П.-2, оп. 207, спр. 722, арк. 7–8, 11.

⁵⁷ Відомості про результати всенародного голосування (референдуму СРСР) по Українській РСР 17 березня 1991 р., 1991, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 28, спр. 120, арк. 4.

⁵⁸ Див.: Довідка про референдум 17 березня по Мостиському району, 1991, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П-3, оп. 62, спр. 1003, арк. 117; Довідка про референдум 17 березня по Нестерівському району, 1991, ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 1003, арк. 120; Довідка про референдум 17 березня по Перемишлянському району, 1991, ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 1003, арк. 121; Довідка про референдум 17 березня по Сокальському району, 1991, ДАЛО, ф. П-3, оп. 62, спр. 1003, арк. 125.

⁵⁹ Відомості про результати опитування населення Української РСР 17 березня 1991 р., 1991, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 28, спр. 120, арк. 5.

⁶⁰ Див.: “Хто і як голосував в Україні? (Політичні орієнтації виборців з питань референдуму та плебіситу на Україні)”, *Голос України*, 7 червня 1991.

послідовна і тверда позиція – відповіді на запитання обох бюлетенів “Так” – дістала підтримку більшості народу України”. Бачення ЦК Компартії меж республіканського суверенітету у майбутньому Союзі продемонстрував С. Гуренко, коли на прес-конференції 19 березня 1991 р., висловлюючись щодо атрибутів суверенної республіки, відхилив тему національної армії та українських грошей, заявивши, що ні те, ні інше, не визначають головного напрямку вирішення нагальних соціально-економічних проблем⁶¹. Суть поточного моменту досить точно оцінив нарадорадівець О. Сугоняко, котрий зазначав: “Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як завгодно: і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука, і як підтримку незалежників. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національно-демократичні рухи і встановить “порядок”, або має відбутися організований, узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині – хаос”⁶². Хоча, в цілому, учасники референдуму 17 березня 1991 р. підтримали ідею “оновленого” СРСР, однак, позитивна відповідь на додаткове питання, що його поставила Верховна Рада (про входження до Союзу на основі Декларації про державний суверенітет), надавала українському керівництву досить широке поле для маневру у відносинах із Центром, і, зокрема, дозволяла затягувати ухвалення остаточного рішення про підписання нового Союзного договору.

Саме навколо питання референдуму і Союзного договору завершилося остаточне розмежування двох головних крил компартійному середовищі: “ортодоксального” (консервативного) на чолі з С. Гуренком і “суверен-комуністичного” (“націонал-комуністичного”) на чолі із Л. Кравчуком⁶³. Згодом тогочасний Голова Верховної Ради згадував, що на рубежі 1990-х років “у надрах КПУ сформувалася певна група людей, які свідомо прагнули якомога більшої політичної та економічної незалежності для України. І кількість тих, кому набридло відчувати себе “молодшими братами”, мовчазними виконавцями чужої волі, непомітно, але постійно зростала”⁶⁴. Поступово, у частини партійно-державного істеблішменту, з одного боку, унаслідок національно-демократичних процесів, відбувалося пробудження національної свідомості⁶⁵, з іншого, не в останню чергу, під впливом суверенізаційних кроків інших республік, зокрема, політичних процесів

⁶¹ Див.: “Референдум пройшов. Що далі?”. Нотатки з прес-конференції першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуценка”, *Голос України*, 21 березня 1991.

⁶² Олександр Сугоняко, “Від перебудови до суверенітету України”, *Літературна Україна*, 23 травня 1991.

⁶³ Тут ми дотримуємося класифікації, запропонованої українськими дослідниками В. Бараном, О. Бойком, О. Гаранем. Хоча, самі члени цієї групи вважали доцільніше вживати як самоназву термін “українські комуністи”. Про наявність “ортодоксального крила” у КПУ говорить і сам Л. Кравчук (див. *Маємо, те що маємо*, с. 78).

⁶⁴ Леонід Кравчук, *Маємо, те що маємо. Спогади і роздуми*. (Київ, 2002), 55.

⁶⁵ Див.: Микола Шульга, “Давайте робити чесний Союз”, *Голос України*, 15 лютого 1991.

і в Росії, формувалося почуття “республіканської окремішності”. Тонко вловивши тенденції послаблення Центру, і відчувши “смак влади”, республіканський державно-партійний прагнув забезпечити собі якнайбільше свободи в прийнятті, спочатку управлінських, а згодом і політичних рішень. Це і перетворювало партійно-радянських керівників всіх рівнів у ситуативних союзників демократичних сил у відстоювання інтересів республіки. Досить точно суть цієї взаємозалежності визначив лідер комуністичної групи у парламенті “За суверенну радянську Україну” О. Мороз, коли напередодні першої річниці Декларації звертався до політичних опонентів: “Нас ситуація примусить співпрацювати, бо контрдії щодо суверенності України будуть посилюватися, вони вимагатимуть, щоб комуністи були не лише інтернаціоналістами, а антикомуністи переглянули свої наміри: чи вони змагаються проти когось, чи за щось. Можливо, це “за” настільки переважає, що “проти” взагалі немає сенсу?”⁶⁶.

Загроза контрдій щодо суверенності змушували некомуністичну меншість наполегливо шукати шляхів випрацювання компромісних рішень із консервативно-комуністичною парламентською більшістю. Результативною була співпраця опозиціонерів і представників парламентської більшості у складі Президії Верховної Ради. Вхідження до складу Президії Л. Кравчука та І. Плюща, давало можливість готувати такі резолюції, або проекти документів, які не завжди сприймалися консервативною частиною більшості, а то й повністю відкидалися. Зокрема таке взаєморозуміння виявилось у питаннях щодо ситуації щодо Литви, щодо союзного референдуму, формування комісії із підготовки проекту Союзного договору тощо.

Проте, якщо у питаннях політичного характеру щодо захисту національного суверенітету некомуністичній меншості вдавалося конструктивно узгоджувати рішення із більшістю, то у питаннях, що стосувалися доступу до реальних важелів виконавчої влади – тут опозиція не змогла домогтися щонайменших поступок опонентів. Яскравою демонстрацією меж можливої співпраці опозиції та компартійної більшості стало формування урядового кабінету Вітольда Фокіна. Незважаючи на заяви з обох сторін про необхідність створення “уряду національної згоди”, й те, що опозиція підтримала кандидатуру В. Фокіна на посаду голови Ради Міністрів, претенденти на окремі міністерські портфелі, яких можна було розглядати як кандидатури близькі до опозиційних сил, були провалені більшістю. Так, на далеко не ключові міністерські посади не були затверджені Микола Жулинський та Петро Таланчук, і лише близький до Народної Ради Юрій Щербак середовища із другої спроби після низки повторних переговорів і консультацій посів крісло міністра охорони навколишнього⁶⁷. Ситуацію, пов’язану

⁶⁶ Олександр Мороз, *Куди йдемо?* (Київ, 1993), 73.

⁶⁷ Правда, слід відзначити, що Народна Рада так і не виробила єдиного погляду щодо входження її представників до складу кабінету В. Фокіна. Так, під час брифінгу демократичних сил у парламенті 16 травня 1991 р. І. Валєня закликав увійти до складу “нової фокінської команди”, то О. Ємець сказав, що це “можливо тільки за умови, що опозиції запропонують важливі міністерські

з контролем виконавчої влади партноменклатурою, Л. Кравчук коментував відверто: “Уряд український – комуністичний, в парламенті України – більшість партійна, в міністерствах, відомствах керівники – члени КПСР...”⁶⁸. То ж, усунена від реального важелів врегулювання питань соціально-економічного характеру Народна Рада була змушена зосередитись на розв’язанні політичних проблем, тим більше, що їх гострота й непередбачуваність лавиноподібно зростала.

Поставши перед реальною загрозою втрати влади під тиском консервативної частини Компартії (у цей період був змушений подати у відставку міністр закордонних справ СРСР Едуард Шеварднадзе, був позбавлений посади ліберально налаштований міністр внутрішніх справ Вадим Бакатін, виведений зі складу Президентської Ради Олександр Яковлев, зрештою, на IV З’їзді народних депутатів СРСР представниця групи “Союз” Сажі Умалатова поставила питання про довіру і самому М. Горбачову), президент СРСР вдався до методу “закручування гайок” у стосунках по лінії “Кремль-республіки”. Кроки М. Горбачова у цьому напрямку (скасування низки законів союзних республік, запровадження спільного патрулювання міст армією і підрозділами МВС тощо) амерканська “Вашингтон пост” прокоментувала як намір “зміцнити свою владу через поступове посилення центрального контролю”⁶⁹. Одночасно радянський президент різко форсував процес укладення нового Союзного договору. 23 квітня 1991 р. у Ново-Огарьово (під Москвою) відбулася зустріч із керівниками 9 республік (окрім республік Прибалтики, Молдови, Вірменії і Грузії), у ході якої було досягнуто домовленість про випрацювання остаточного тексту Союзного договору. У спільній заяві (від України її підписав В. Фокін) йшлося про першочергові завдання на шляху подолання кризи, які влада вбачала у відновленні “конституційного порядку, додержанні діючих законів” і терміновому укладенні Союзного договору⁷⁰. Після горбачовської ініціативи стало очевидним, що боротьба за республіканський суверенітет вступила у вирішальну, а отже, й найскладнішу фазу.

Квінтесенцію ставлення Народної Ради щодо “Ново-огарьовського процесу” подав її голова І. Юхновський: “Союзний договір, який запропонував М. Горбачов абсолютно безперспективний. Взагалі погуги М. Горбачова зберегти унітарну радянську державу – безнадійні. Якщо її не вдалося утримати за допомогою терору і насильства, то її не вдасться ні витягнути з кризи, ні оптимізувати. Тому цей проект договору абсолютно безперспективний”⁷¹.

портфелі”. Представники ж ДемПУ зазначали, що в умовах “коли Фокін йде за центром, не треба брати на себе ніякої відповідальності” // див. Володимир Скачко, “Післямова після “марафону”, *Голос України*, 22 травня 1991.

⁶⁸ Леонід Кравчук, “Дорогою злагоди”, *Україна*, 10 лютого 1991.

⁶⁹ “Очима зарубіжних колег”, *Голос України*, 25 січня 1991.

⁷⁰ “Спільна заява про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні і подолання кризи”, *Голос України*, 26 квітня 1991.

⁷¹ Ігор Юхновський, “Ми зрозуміли одне одного...”, *Літературна Україна*, 11 липня 1991.

У середовищі Народної Ради окреслилося кілька основних підходів щодо вирішення державного майбутнього України. Прикметно, що на момент парламентських баталій за визначення державно-правового статусу України дала про себе знати партійна структурованість опозиційного блоку, коли в ході обговорення практично кожна його фракція презентувала свою концепцію реалізації суверенітету республіки. Ці платформи суттєво відрізнялися і у питаннях майбутньої долі Союзу, і моделі державно-правових відносин із союзними республіками і Центром, і державних перспектив України. Візії антикремлівської опозиції були близькі за своєю кінцевою метою – набуття Україною у майбутньому незалежного статусу не піддавалося сумніву, – а от у питаннях тактики досягнення цієї мети і форми збереження зв'язків на просторі “де все так тісно переплелось і перев'язалося” містили певні розбіжності.

Найрадикальніший сценарій розвитку подій щодо державно-правових трансформацій в СРСР відстоювала група депутатів, котра принципово відкидала ідею збереження Союзу у будь-якій формі й виступала за повну державну самостійність республіки. Серед цих депутатів основу складала члени УРП, а також депутати із Радикальної фракції Народної Ради. Це крило парламенту категоричного не сприймало позицію консерваторів із “групи 239”, й тих політиків-народодорадівців, котрі пробували моделювати компромісну формулу узгодження інтерсів Центру і республік. Зокрема зазнали критики висловлювання І. Юхновського, котрий допущав формування якісно нових міжреспубліканських відносин через підписання нового Союзного договору. Один із лідерів радикалів В. Чорновіл заявив, що він відмежовується від намагання І. Юхновського “за всяку ціну зберегти Радянський Союз і його бажання укласти якийсь новий союзний договір”⁷².

Виваженішу лінію щодо концепції “оновленого Союзу” проводила фракція Демократичної партії*. Депутати цієї фракції вважали, що після набуття Україною реального суверенітету з усіма атрибутами державності має наступити етап вироблення умов Союзного договору, який і мав би визначити контури майбутнього міждержавного об'єднання. Свої погляди з цього приводу лідер парламентської фракції ДемПУ Д. Павличко окреслював наступним чином: “Певна річ, ми повинні бути реалістами. Але саме реалістичний погляд підказує: спочатку схвалення Конституції, вибори президента, організація своєї валютної системи і митної служби, спочатку розвиваємо економічні контакти з республіками, спочатку йде побудова держави, а вже потім сама необхідність

⁷² Ігор Юхновський, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Перша сесія*, 23, (1990): 51.

* Володимир Гриньов не увійшов до складу Народної Ради, хоча його прізвище й фігурувало у списку Народної Ради, опублікованому 14 червня 1990 р. у газеті “Літературна Україна”. Цю ситуацію С. Хмара прокоментував наступним чином: “... необхідно звернути увагу на самочинне редагування Заяви і включення в список членів “Народної Ради” В. Гриньова... В. Гриньов балатувався на заступника Голови Врховної Ради не від Демблоку і ніколи не входив у “Народну Раду” // Степан Хмара, “Відпочинку не буде нікому”, *Молода Україна*, 11 (1990): 2.

державного буття підкаже, які союзи з ким укласти”⁷³. Його підтримував і голова НРУ І. Драч: “Справжній союз можливий тоді, коли всі республіки, які хочуть відділитися, вийдуть із Союзу. І так – спочатку відокремлення, суверенітет..., а тільки потім – вільний союз вільних народів, вільних республік”⁷⁴. Допускаючи існування у певний період перехідних форм у союзних відносинах, представники цієї фракції називали конкретний термін їх дії, наприклад 5 років⁷⁵. Однак, вказували вони і на ризики укладення договору. “Коли здобудемо всі атрибути державності, то в нас багато ще чого може бути спільного на деякий перехідний час”, – зазначав І. Драч, і вже іронічно додавав, – “Головне, щоб цей перехідний час не тривав триста років...”⁷⁶.

Значна частина народних депутатів від опозиції була прихильниками “м’якої” моделі реформування Союзу. Ця концепція, яка виводилася з доктрини “політичного реалізму” передбачала, що після прийняття Конституції України буде сформоване нове державне утворення, до якого й увійде Україна. Одним із виразників поглядів цієї групи і її неформальним лідером був І. Юхновський, тому її умовно можна кваліфікувати як “група Юхновського”. До неї належала частина депутатів-членів ПДВУ (вихідці із західного регіону республіки), депутатів-колишніх членів Демплатформи, що не увійшли до жодної з новостворених партій, а також група депутатів, які позиціонували себе як група “Безпартійні”. І. Юхновський прогнозує майбутнє СРСР зазначав: “Сьогодні йде розпад Радянського Союзу на незалежні республіки. Такий розпад є природньо необхідним фактом, який повинен був статися раніше чи пізніше. На мою думку, у близькому майбутньому має створитись співдружність незалежних радянських держав. Така форма існування нового Союзу – найбільш оптимальна для окремих націй, які складають Союз, і найбільш справедлива, а значить, найбільш тривка і природна”⁷⁷.

Варто продемонструвати еволюцію поглядів щодо майбутньої моделі Союзу “центристського” крила демократичного корпусу парламенту на прикладі зміни поглядів її лідера. Якщо у грудні 1990 р. на установчому з’їзді ПДВУ І. Юхновський говорив про свою згоду з перетворенням СРСР на федерацію⁷⁸, то вже у березні 1991 р. він підтримував конфедеративні зв’язки між колишніми республіками, відводячи президенту СРСР роль “англійського короля в Британській співдружності”. Підтримував І. Юхновського й народний депутат, ректор Вінницького філіалу КПІ Б. Мокін: “Я – за конфедерацію держав на певний період часу, коли ми віддаємо центрові певні функції. З часом президенту СРСР

⁷³ Дмитро Павличко, “Не для вільних людей і не для вільного народу”, *Літературна Україна*, 4 липня 1991.

⁷⁴ Іван Драч, “Нет, не малороссы!”, *Літературная газета*, 11 апреля 1990.

⁷⁵ Див.: В. Кирилюк, “Обговорити і схвалити”, *Літературна Україна*, 4 липня 1991.

⁷⁶ Іван Драч, “Повернення до тюрми – неможливо”, *Літературна Україна*, 12 вересня 1991.

⁷⁷ Ігор Юхновський, “Щоб кожен жив, як вільний чоловік”, *Голос України*, 12 січня 1991.

⁷⁸ Див.: “Протистояння” Штрихи до політичного портрета академіка і політичного діяча І. Юхновського, *Трибуна*, 1 (1991): 18.

може належати роль англійської королеви, а нам – країн Британської співдружності”⁷⁹. Правда, кінцева мета трансформаційних перетворень по лінії “Союз – Співдружність” проглядалася не зовсім чітко, оскільки частина учасників цієї групи вбачали у Співдружності перехідний етап до повної незалежності України. Так, співкоординатори фракції “Безпартійні” Ю. Гнаткевич і О. Піскун ще напередодні референдуму 17 березня заявляли: “Московський бюлетень пропонує єдину федеративну державу, а київський – Союз суверенних (тобто незалежних) держав. Якщо ми скажемо “Так” у бюлетні Верховної Ради України, ми тим самим відкріємо шлях до незалежності”⁸⁰. І. Юхновський запропонував власну концепцію Союзного договору. Договір складався з двох частин – Договір між 15 республіками (основний) і Договір перехідного періоду, тобто Договір передбачав поетапний демонтаж владних структури СРСР (перехідний період – 3–5 років) і формування Співдружності демократичних держав⁸¹.

Окрему, четверту, концепцію перебудови міжреспубліканських відносин презентувала група “Демократичне відродження України”, більшість якої склали члени ПДВУ. Серед опозиційних партій республіки ПДВУ чи єдина, яка не мала приципових застережень щодо підписання договору й створення Співдружності суверенних держав. Більше того, ця партія, вбачала в них форму мирного демонтажу старої державної системи й трансформації її у цивілізоване суспільство через співдружність рівноправних держав-суб’єктів. “Істина, мабуть, знаходиться між: “Ні – Союзному договору” і “Зберегти Союз будь-якою ціною”, – висловлював свою думку щодо майбутньої союзної трансформації один із лідерів цієї групи О. Ємець, – “Найбільше ідеї суверенітету і входженню в Союз відповідає проект Співдружності держав”⁸². Проект групи передбачав трьохрівневу форму можливого об’єднання. Перший рівень – федеративний: республіки, які забажають можуть створити союзню федерацію; другий рівень – конфедеративний; третій – партнерський, європейського зразка, коли угоди з конфедерацією зможуть укласти республіки, які забажають повної незалежності⁸³. Отже, найприйнятнішою, компромісною для більшості опозиціонерів державно-правовою моделлю майбутньої співдружності, попри всю плутанину термінів і понять, вважалася форма устрою у вигляді конфедерації. Нове міждержавне утворення мало розбудовуватись “знизу із чітким визначенням структури і взаємовідносин між суб’єктами майбутньої співдружності.

⁷⁹ Цит. за: Володимир Скачко, “Запитання одне. А варіантів і відповідей?”, *Голос України*, 14 лютого 1991.

⁸⁰ “Так” чи “Ні”? Позиція фракції безпартійних депутатів Верховної Ради УРСР щодо референдуму 17 березня 1991 року”, *Голос України*, 14 березня 1991.

⁸¹ Ігор Юхновський, “Концепція Союзного договору”, *Голос України*, 25 червня 1991.

⁸² Цит. за Сергій Писаренко, “Редакційна стаття”, *Голос України*, 26 червня 1991.

⁸³ Володимир Скачко, “ПДВУ дивиться в майбутнє”, *Голос України*, 5 липня 1991.

Центристська позиція “групи Юхновського” поступово ставала тією основою, довкола якої йшли пошуки найреалістичнішого підходу у вирішенні проблеми в парламенті. В. Гриньов у ході часленних дискусій щодо долі Союзу висловлював своє бачення статусу України наступним чином: “Я ближче до ідеї Єльцина: більше ніж федерація, але не доходячи до конфедерації. Десь у проміжку”⁸⁴. Близку позицію, судячи із висловлювань, займав і спікер парламенту Л. Кравчук, коли заявляв: “Ми сьогодні повинні мати Союз, в якому були б елементи федерації і конфедерації. А далі... ми зможемо перейти до повної конфедерації, а можемо залишити і на тривалий час таке поєднання федеративних і конфедеративних структур влади”⁸⁵.

Форсування Москвою процесу творення “договірної федерації” різко підвищило політичну напругу в українському суспільстві, градус якої ще більше зріс у зв’язку із погіршенням соціально-економічного становища (зокрема, й через одномоментне підвищення з 2 квітня 1991 р. урядом Валентина Павлова роздрібних цін – т. зв. Павлов день). Як наслідок, у республіці відбулась різка ескалація протестних настроїв населення. Ускладнював і без того вибухонебезпечну ситуацію в Україні й безперервний шахтарський страйк, який тривав від початку березня 1991 року⁸⁶. Народна Рада підтримала вимоги гірників, визнавши найнагальнішими з них надання сили конституційного закону Декларації про державний суверенітет, прийняття на себе Верховною Радою і Радою Міністрів всієї повноти влади на території України; передача всієї союзної власності на території республіки у власність народу, прийняття рішення про впровадження власної грошової одиниці; департизація органів влади, освіти й правоохоронних органів; скликання “Круглого столу України” й формування Уряду національної згоди⁸⁷.

Політичне протистояння сягнуло небезпечної межі, коли депутатське об’єднання “Союз” у Верховній Раді СРСР закликала до негайного введення на території країни надзвичайного стану⁸⁸. Із цього приводу О. Ємець на прес-конференції у Москві заявив: “Ми використовуємо ненасильницькі

⁸⁴ Володимир Гриньов, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Перша сесія*, 23, (30 травня 1990): 29.

⁸⁵ Леонід Кравчук, “Україна хоче мати реальний суверенітет”, *Голос України*, 3 квітня 1991.

⁸⁶ Шахтарські колективи висунули надзвичайно радикальні вимоги, підтримка яких демократичними силами поряд із загрозою загального політичного страйку робила ситуацію в республіці вкрай вибухонебезпечною. Шахтарі, зокрема, вимагали розпустити Верховну Раду СРСР як інститут імперської влади; передати владу Раді Федерацій на основі рівного представництва всіх колишніх союзних республік; домагатись відставки президента СРСР і ліквідації президентської влади; передачі майна КПРС народу; деполітизація і департизація армії, міліції і КДБ; повного економічного і політичного суверенітету України на основі Декларації про державний суверенітет // Архів Української республіканської партії, спр. 51, арк. 153, Із “Звернення колективу шахти “Октябрская” до громадян України”.

⁸⁷ “Звернення Народної Ради до народу України, до страйкових комітетів, партій і рухів”, *Голос України*, 19 квітня 1991.

⁸⁸ Див.: Юрий Блохин, “Во имя сохранения Союза”, *Народный депутат*, 9 (1991): 16–17.

гандистські методи боротьби. Але якщо “Союз” вимагатиме надзвичайного стану, ми закличемо народи громадянської непокори і загального політичного страйку”⁸⁹.

Коли за визначенням Л. Кравчука “запахло смаленим”⁹⁰, протиборчі парламентські сторони, як і в липні 1990 р., зробили спробу знайти компромісні рішення й вдалися до низки заходів зі зміцнення суверенітету республіки. Етапним кроком у цьому напрямку стала постанова про припинення дії одного з економічних указів М. Горбачова “Про надзвичайні заходи щодо забезпечення матеріальними ресурсами підприємств, об’єднань, організацій” на території УРСР, яка зобов’язувала всі підприємства республіки у своїй діяльності дотримуватися виключно республіканського законодавства. Слід відзначити, що український парламент у наступні два місяці прийняв низку законодавчих актів, які фактично переводили питання про участь УРСР у складі СРСР на конфедеративних засадах у практичну площину⁹¹. За ініціативою В. Філенка була прийнята “Заява Верховної Ради Української РСР”, в якій українські парламентарі закликали органи влади СРСР “проявити політичний реалізм і відмежуватися від непродуманих дій і заяв будь-яких політичних груп і сил”⁹². І. Юхновський та голова більшості О. Мороз очолили роботу комісії для переговорів із Союзом українського студентства, який оголосив про намір розпочати політичне голодування (вимоги: виконання постанови Верховної Ради від 17 жовтня 1990 р., націоналізація майна КПУ і ЛКСМУ)⁹³. У рамках “кроків на зустріч” опозиція погодилася підтримати на посаду глави уряду В. Фокіна (призначений конституційною більшістю), розраховуючи на отримання певної кількості міністерських портфелів. Саме у ці дні Народна Рада у ході переговорів із більшістю щодо спільної заяви з приводу кризової ситуації вперше поставила питання про проголошення незалежності України, про що повідомив учасник робочої групи В. Філенко⁹⁴. Однак, непримиренна позиція консервативної частини більшості щодо “справи Хмари” (С. Хмара з листопада 1990 р. перебував у тюрмі, де 12 квітня оголосив безстрокове голодування) і звільнення народного депутата з-під варті зруйнувала конструктивний діалог. У результаті С. Хмара залишився у тюрмі (незважаючи на звернення лідера більшості О. Мороза за звільнення проголосувало 205 депутатів), а демократична опозиція не отримала жодного місця у новому урядовому кабінеті.

⁸⁹ Цит. за: Володимир Скачко, “Конференція шукає “круглий стіл”...”, *Голос України*, 7 травня 1991.

⁹⁰ Цит. за: Володимир Скачко, “Рада шукає “наркоз””, *Голос України*, 16 квітня 1991.

⁹¹ Див. Анатолій Ткачук, “Як кувалася незалежність, або деякі думки щодо міфів новітньої історії”, у *Верховна Рада України XII скликання. 1990–1994 рр.*, Ред. Рада Олександр Барабаш та ін. (Київ, Видавництво “Кий”, 1998), 102.

⁹² “Заява Верховної Ради Української РСР”, *Голос України*, 26 квітня 1991.

⁹³ К. Кіндрась, “Голодовка відміняється?”, *Голос України*, 23 квітня 1991.

⁹⁴ Див.: С. Писаренко, “Момент істини настав”, *Голос України*, 26 квітня 1991.

У протистоянні унітаристським потугам офіційної Москви у пошуках нової конфігурації геополітичного простору, до якого належала Україна, Народна Рада намагалася знайти союзників у демократичних колах інших республік. Потенційним і найсильнішим союзником у боротьбі проти московського Центру були вважались демократичні сили Росії та новообраний російський президент Б. Єльцин, котрий декларував побудову Росії, як держави “самовизначення росіян”. “Ми маємо в особі Єльцина Росію-спільника. Бо Єльцин заявив, що він хоче суверенної Росії, незалежної від Союзу... Тут Горбачову, справді, надзвичайно скрутно. Якби Росія була в одній упряжці з ним, нам було би було набагато важче”⁹⁵, – аргументував В. Яворівський спроби налагодити контакти із російськими антикомуністичними силами – ситуативним партнером із ослаблення союзної влади.

У руслі цієї стратегії лівоцентристське крило парламенту у рамках Демократичного конгресу обговорювало ідею створення Європейсько-Азіатської співдружності суверенних держав. Майбутня Співдружність мала базуватися на нормах міжнародного права – добровільності входу/виходу, суверенності кожної держави, невтручання у внутрішні справи, вирішення конфліктів виключно мирними засобами, здійснення загальноприйнятих прав людини тощо. До сфер співробітництва держав були віднесені стратегічна оборона, виробництво озброєнь, управління спільними системами енергопостачання, транспорту, зв’язку, охорона навколишнього середовища і створення системи екологічної безпеки, забезпечення прав людини, національних меншин, боротьба з організованою та міжнародною злочинністю тощо⁹⁶.

Правоцентристи (Л. Лук’яненко, Богдан Горинь та ін.) робили спроби розширити фронт демократичних сил через пошуки контактів у балтійських республіках і Білорусі. Ще в листопаді 1990 р. у Мінську відбулася зустріч парламентських делегацій демо¹кратичних сил України, Білорусі, Литви та Латвії. У документах зустрічі (від української сторони їх підписав Л. Лук’яненко) було сформульовано концепцію співдружності держав регіону – Балтійсько-Чорноморської конфедерації⁹⁷.

Ще одним важливим кроком на шляху консолідації опозиційних сил республік стало створення 21–22 квітня 1991 р. у Москві Міжпарламентської конференції (МК) як консультативного органу демократичних парламентських фракцій і груп суверенних держав. Взяли участь у нараді і окремі представники республіканських Компартій (зокрема, від України – Микола Шкарбан), однак, вони не мали повноважень схвалювати рішення, тому МК й сформувалася як орган опонентних сил. Положення про МК підписали представники 22 фракцій і

⁹⁵ Володимир Яворівський, “Я весь пішов у політику”, *Літературна Україна*, 13 грудня 1990.

⁹⁶ Артур Білоус, “Вибрані місця з “Демократичного Конгресу”, *Голос України*, 20 лютого 1991.

⁹⁷ Іван Драч, “Народ і партії єдині”, *Вітчизна*, 7 (1991): 130–131.

груп восьми республік і парламентська делегація Молдови. Українська делегація (О. Ємець, В. Філенко, Тарас Стецьків, Олесь Шевченко, І. Драч, В. Філенко, Олександр Барабаш та ін.) відігравали на форумі помітну роль й запропонувала на розгляд МК власний проєкт трансформації Союзу у Співдружність незалежних держав на основі трьохрівневої форми: перший рівень – федеративний, другий – конфедеративний, третій – партнерський, європейського зразка.

Пропозиції української делегації лягли в основу спільного протоколу, який накреслив форми міжреспубліканського співробітництва. Кожна республіка добровільно обирала рівень майбутньої інтеграції у рамках Співдружності. Як передбачалось протоколом, ті республіки, які побажають жити в одній державі, об'єднувалися в союзну федерацію. Ця федерація разом із іншими державами може утворювати конфедеративне об'єднання (співдружність). Передбачалось, що центральні органи об'єднання виконуватимуть суто координаційні функції. До спільних сфер співробітництва на постійних засадах було віднесено стратегічну оборону, космічні дослідження, екологічний захист, загальні системи енергетики, транспорту і зв'язку, гуманітарну політику в області прав особи, національних меншостей і націй, боротьбу з організованою та міжнародною злочинністю тощо. Зазначалось, що саме така форма найприйнятніша для республік, що не бажають створювати будь-який новий Союз (республіки Балтії, Грузія, Вірменія). При відсутності спільних керівних органів і Конституції, основою для такого державного об'єднання мав би стати спільний економічний простір⁹⁸.

Конференція схвалила Договір про Співдружність суверенних держав (над ним працювали українські юристи) й звернулася до демократичних сил Союзу із закликом – у разі введення в СРСР надзвичайного стану вдатися до кампанії громадської непокорності і загального політичного страйку. На конференції пролунав і тривожний сигнал, який вперше сповістив про певні непорозуміння у демократичному русі. Частина російських політиків виступила проти повного суверенітету республік і майбутньої Співдружності. О. Ємець охарактеризував прихильників цих поглядів як “імпер-демократів”, які, на його думку, дотримувались позиції “братерської дружби”, мов “я з тобою тісно дружитиму, навіть якщо ти цього не хочеш”⁹⁹.

Ініціювала парламентська опозиція й офіційні міжреспубліканські контакти для з'ясування точки зору окремих республік на “Ново-огарьовський” процес. Наприкінці квітня 1991 р. у Києві за ініціативою Д. Павличка відбулася нарада робочих груп Верховних Рад Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Росії та України, вперше без участі Центру¹⁰⁰. На нараді українська група, до якої входив й І. Юхновський, відразу зайняла тверду позицію: не союзна держава, а

⁹⁸ Артур Білоус, “Демократи всіх парламентів, єднайтеся!”, *Вечірній Київ*, 6 травня 1991.

⁹⁹ Цит. за: Володимир Скачко, “Конференція шукає “криглий стіл”...”, *Голос України*, 7 травня 1991.

¹⁰⁰ Цит. за: С. Світоч, “Зустріч п'яти. При чому тут Центр?”, *Голос України*, 26 квітня 1991.

Співдружність незалежних держав. Подібна точка зору викликала застереження у частини учасників. Зокрема голова Комісії Верховної Ради Білорусі Д. Булахов зазначав: “Я особисто федераліст, виступаю за те, щоб Союз був державою”¹⁰¹. У ході наради проявилися протиріччя і всередині української делегації, окремі члени якої відстоювали ідею “оновленої федерації”. У підсумку І. Юхновський, відзначивши “прогресивну позицію” Росії у ході наради, констатував наростання протистояння “старої системи і нових сил, котрі бачать шлях до виходу з кризи у побудові суверенних держав”¹⁰².

Одним із елементів, який віддзеркалював це протистояння, стала масована пропагандистська кампанія влади і на рівні республіканського партійного керівництва, і його зверників у кремлівських кабінетах для очорнювання демократичних сил. Так, С. Гуренко звинувачував демократичні сили у “безпардонній” агітації проти “оновленої федерації”, при цьому підкреслюючи: “Навряд чи можуть бути сумніви в тому, що ця політична кампанія (проти Союзного договору – *Авт.*) планується і координується з єдиного центру. І не встигло ще пролунати слово лідерів “Демократичної Росії” на Манежній площі в Москві, як наші “демократи” відразу відгукнулися луною на майдані біля Республіканського стадіону в Києві”¹⁰³.

Дещо по-іншому розставляв політичні акценти М. Горбачов, котрий у ході однієї зі своїх численних поїздок заявив: “Гасла, якими надихалися деякі активні перебудовчі сили використовувалися для прикриття далекосяжних цілей, що в ряді випадків народилися в чужих наукових центрах та чужих головах”¹⁰⁴. Сутність звинувачень приблизно однакова – єднання антикомуністичних і антицетральних сил для протистояння владі, різнилися тільки натяки щодо місцезнаходження “центрів дестабілізації”. Зрештою деякі діячі ультраконсервативної частини керівництва КПРС, зокрема, народний депутат СРСР, полковник Віктор Алксніс, прямо відзначав, що ідея регіональної конфедерації за участю республік Прибалтики, Білорусії та України, запланована ЦРУ для розвалу СРСР¹⁰⁵. Ставало все очевиднішим, що офіційна Москва чинитиме якнайактивніший спротив незалежницьким устремлінням республік і зробить все можливе, аби запобігти дееінтеграції Союзу.

Оскільки підписання узгодженого варіанту Союзного договору планувалося на вересень-жовтень 1991 р. (зрештою термін неодноразово переносився)¹⁰⁶, Народна Рада максимально сконцентрувала зусилля на протидії спробам утягнути Україну у новий Союз на федеративних засадах. Ця діяльність

¹⁰¹ Цит. за: С. Світоч, “Зустріч п’яти. При чому тут Центр?”, *Голос України*, 26 квітня 1991.

¹⁰² Станіслав Гуренко, “На засадах рівноправності”, *Голос України*, 15 березня 1991.

¹⁰³ Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо*. (Київ, 2002), 73.

¹⁰⁴ Олексій Гарань, *Убити дракона*. (Київ, Либідь, 1993), 149.

¹⁰⁵ Володимир Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, (Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003), 411.

¹⁰⁶ Ігор Юхновський, “Концепція Союзного договору”, *Голос України*, 25 червня 1991.

розгорнулася у кількох напрямках, пов'язаних із парламенською і позапарламентською діяльністю. Для уникнення звинувачень у неконструктивному підході розв'язанні цієї архіважливої проблеми депутатами-опозиціонерами було запропоновано кілька власних варіантів нової союзної угоди. Зокрема вже згадуваний проєкт лідера І. Юхновського передбачав поетапний демонтаж владних структур СРСР (перехідний період – 3-5 років) і формування Співдружності демократичних держав. Відносин між державами-членами Співдружності мали будуватися на принципах міжнародного права: суверенна рівність і взаємовигідність; відмова від застосування сили, або від загрози застосування сили; територіальна цілісність і непорушність існуючих кордонів, мирне врегулювання спорів і конфліктних ситуацій, невтручання у внутрішні справи та ін.¹⁰⁷ Альтернативу “Ново-огарьовському” проєкту запропоновувала і фракція ПДВУ. Як варіант переходу від унітарно-федеративної держави до Співдружності незалежних держав, цей проєкт розглядав можливість припинення дії Конституції СРСР, врегулювання правонаступництва СРСР, порядок скасування союзних державних органів тощо. Майбутнє об'єднання мало будуватись за прирівневим принципом: перший рівень – федеративний: республіки, які забажають можуть створити союзню федерацію; другий – конфедеративний; третій рівень – партнерський, коли угоди з конфедерацією зможуть укласти республіки, які забажають повної незалежності. Правда, уже у липні 1991 р. один із авторів цього проєкту В. Філенко критично оцінював можливість його практичної реалізації, оскільки, 7 республік “навіть чи сьогодні стануть суб'єктами навіть Співдружності”, та й Україна “навіть при позитивному вирішенні питання у Верховній Раді, чи взмозі буде взаємодіяти на рівноправних конфедеративних засадах з федерацією, центром якої стане Росія?”¹⁰⁸.

Представив власний проєкт Договору про створення Союзу суверенних держав і народорадівець Володимир Пилипчук. Автор проєкту виходив із того, що Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) буде утворено тими учасниками, які повністю згодні із “ново-огарьовським” варіантом Союзного договору. У цих умовах Україна зможе підписати Договір про створення Співдружності суверенних держав із уже переформатованим в “оновлену федерацію” СРСР¹⁰⁹.

Для забезпечення широкої публічної підтримки своїх ініціатив, врахувавши помилки попереднього періоду (зокрема, нескоординованість дій під час шахтарського страйку у березні-квітні 1991 р.), опозиція здійснювала кроки для налагодження тісніших стосунків із робітничим і профспілковим рухом. Оцінюючи роль і значення “груп тиску” поза стінами сесійної зали, І. Драч констатував:

¹⁰⁷ Володимир Філенко, “Федерація чи Співдружність?”, *Голос України*, 12 липня 1991.

¹⁰⁸ “Договір про створення Союзу Суверенних Держав”, *Голос України*, 1 серпня 1991.

¹⁰⁹ Про прес-конференцію ДемПУ, ПДВУ, СДПУ 16 травня 1991 р. Інформація ЦК КПУ від 17 травня 1991 р., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 165.

“Треба, щоб активно діяли позапарламентські сили. Зараз створююється ВОСК. Необхідно підключити шахтарів. Це буде впливати на роботу Верховної Ради”¹¹⁰.

Великі надії, як на мобілізаційний ресурс, демократичні сили покладали на Всеукраїнське об’єднання громадських організацій, політичних партій, робітничих профспілок, страйкових комітетів і масових рухів (ВОСК), конференція якого відбулася 9–10 травня 1991 р. у Павлограді. Конференції висунула вимоги до Верховної Ради: не допустити підписання Союзного договору, рішучі дії по втіленню Декларації, ліквідація монополії влади КПРС-КПУ, департизація всіх урядових і виробничих структур, запровадження реальних ринкових відносин тощо¹¹¹. Конференція закликала бути готовою спільно з представниками страйкових і робітничих комітетів взяти на себе відповідальність за ситуацію в Україні і проведення нових виборів¹¹². У червні 1991 р. на основі ВОСК було сформовано Всеукраїнського об’єднання солідарності трудівників (ВОСТ). Представники Народної Ради (в основному члени Радикальної фракції) встановили контакти із оргкомітетом Всеукраїнського об’єднання солідарності трудівників (ВОСТ), який висловив недовір’я парламентській більшості у Верховної Ради і закликав опозицію предстляти інтереси оргкомітету ВОСТ у парламенті. До керівних структур ВОСТ увійшов С. Хмара, котрий став головою Консультативної ради. Очевидно, що радикальність поглядів членів консультативного органу (серед консультантів був і один із лідерів УМА Анатолій Лупиніс) не могла не позначитися на характері програмних вимог ВОСТ. Установчий з’їзд об’єднання висунув економічні й політичні вимоги, серед яких: вихід України зі складу СРСР, розпуск КПРС-КПУ і Верховної Ради, націоналізацію майна Компартії тощо, які відбивали доволі радикальні погляди. Щодо нового Союзного договору, то учасинки з’їзду висловилися проти вступу України в “будь-які політичні союзи до повної побудови незалежної Української держави та утвердження її на міжнародній арені як суб’єкта міжнародного права”¹¹³.

Одночасно, враховуючи досвід брутального придушення московським Центром незалежницьких устремлінь в інших республіках (зокрема, у Литві), демократичний парламентський блок вдалася до встановлення контактів із середовищем силових структур. Думками щодо створення Української національної армії на з’їзді офіцерів – громадян України (проходив 27–28 липня 1991 р. у Києві) поділилися народні депутати О. Ємець, Л. Лук’яненко, Олександр Гудима¹¹⁴, котрі підтримали створення Комітету офіцерів України¹¹⁵.

¹¹⁰ О конференции представителей независимых профсоюзов, стаченых и рабочих комитетов, демократических партий и организаций Украины, 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 182.

¹¹¹ Там само, арк. 183.

¹¹² Див. “Маніфест трудівників України” у *Матеріали Всеукраїнського об’єднання солідарності трудівників* (Київ, Прес-центр УМА, 1991), 1–2

¹¹³ Валентин Лабунський, “Іх мало, але вони в “мазепинках”, *Голос України*, 30 липня 1991.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Пропозиції щодо тактики УРП у випадку підписання Союзного договору, 1991, Архів УРП, спр. 35, арк. 85–86.

Вдаючись до різних методів консолідації демократичних сил для захисту суверенітету республіки, опозиційні партії, які мали представництво у парламенті, одночасно напрацьовували план дій демократичних сил у випадку несприятливого розвитку ситуації навколо союзного Договору. Зокрема УРП у випадку підписання республіканським керівництвом “ново-огарьовського” проєкту пропонувала термінове скликання Комітету громадянської згоди, заклик до всеукраїнського політичного страйку, вихід депутатів із Рад усіх рівнів, зосередження на організації страйку та президентській кампанії, скликання всеукраїнського форуму демократичних сил для координації дій тощо¹¹⁶.

Пропонуючи власні варіанти союзної угоди, опозиціонери і з парламенської трибуни, і в усіх засобах інформації рішуче засуджували “ново-огарьовський” варіант Союзного договору. І. Юхновський не втомлювався повтворювати, що Союзний договір, який запропонував М. Горбачов абсолютно безперспективний. “Потуги М. Горбачова зберегти унітарну радянську державу – безнадійні”, зазначав І. Юхновський, – “Якщо її не вдалося утримати за допомогою терору і насильства, то її не вдасться ні витягнути з кризи, ні оптимізувати. Тому цей проєкт договору абсолютно безперспективний, його не можна прийняти”¹¹⁷.

Незважаючи на певні концептуальні розбіжності у проєктах народорадивців, всі ці підходи передбачали набуття республікою фактичної незалежності, непорушність якої мала гарантувати нова Конституція. “Ми маємо проголосити незалежність України. Республіка повинна поступово, розумно йти до незалежності. І тільки після прийняття Конституції укладати договори з іншими державами”¹¹⁸, – переконував у червні 1991 р. І. Юхновський членів Президії. Однак, у цьому випадку позиція демократичного блоку повністю співпадала із позицією керівництва парламенту, яку озвучив Л. Кравчук: “Я однозначно висловлююся за Союз суверенних держав європейського зразка. Ми підемо на утворення такої державної структури тільки маючи власну Конституцію”¹¹⁹.

Вбачаючи у новій Конституції гарантію суверенного розвитку України Народна Рада взяла активну участь у розгортанні конституційного процесу в республіці. До складу Конституційної комісії (сформована у листопаді 1990 р.) увійшли народорадивці Віктор Бедь, Юрій Гайсинський, М. Голубець, І. Драч, Віталій Карпенко, Л. Лук’яненко, Д. Павличко, В. Червоний, В. Чорновіл, Віктор Шишкін, І. Юхновський та ін.¹²⁰ Народорадивці О. Ємець і В. Шишкін були обрані заступниками голови Комісії (голова – Л. Кравчук), а В. Носов – секретарем¹²¹.

¹¹⁶ Ігор Юхновський, “Ми зрозуміли одне одного...”, *Літературна Україна*, 11 липня 1991.

¹¹⁷ Цит. за: С. Писаренко, *Голос України*, 26 червня 1991.

¹¹⁸ Цит. за: Володимир Скачко, А. Горлов, “Вистоїмо!”, *Голос України*, 30 березня 1991.

¹¹⁹ Постанова Верховної Ради Української РСР “Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР”, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 95, арк. 1–6.

¹²⁰ Протокол засідання Комісії ВР УРСР по розробці проєкту нової Конституції Української РСР. 1 листопада 1990 р., 1990, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 95, арк. 20.

¹²¹ Склад робочої групи по підготовці проєкту нової Конституції Української РСР (Проєкт), ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 95, арк. 7–10.

Увійшли наодорадівці і до складу робочої групи з підготовки проєкту нової Конституції, зокрема, В. Бедь, Ю. Гайсинський, Л. Лук'яненко, Віктор Сметанін¹²².

Розробка проєкту концепції нової Конституції стала ще однією “гарячою точкою” у політичному протистоянні опозиції з парламентською більшістю. У ході бурхливих дискусій щодо конституційної моделі гостро зіткнулися дві принципові лінії: концепція демократичного характеру Конституції і концепція на основі соціально-політичної ідеї – соціалістичного вибору. Незважаючи на протести опонентів, парламентська більшість все ж домоглася включення у текст концепції Конституції положення про соціалістичний вибір. Коментуючи це рішення опозиція зазначила, що воно “ліквідує ідею політичного плюралізму і увіковічує владу КПРС”, й запропонувала розробити проєкти Конституції від більшості та опозиції винести на всенародний референдум. За поіменного голосування більшість голосів набрала пропозиція вважати необхідним до обговорення Конституції провести референдум із приводу назви республіки, державної символіки, форми державності та управління, соціального вибору.

19 червня 1991 року, більше ніж через півроку після напруженої праці у робочій групі й тривалих гострих дискусій у сесійному залі, Верховна Рада схвалила Концепцію нової Конституції¹²³ і доручила Конституційній комісії підготувати текст проєкту Основного Закону. Методологічною основою нової концепції стали тези: Конституція – Основний Закон незалежної держави, закріплює пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими; у центрі функціонування держави людина як вища соціальна цінність; відсутність ідеологічних і кон'юктурних положень; Конституція виступає як закон прямої дії; спадкоємість краєвих зразків світового конституціоналізму і традицій національного державотворення¹²⁴. На одній із тогочасних прес-конференцій народодорадівці відзначали, що проєкт Конституції стане “доленосним документом, що має утвердити суверенну державу Україну. Непорушність прав і свобод людини, справжнє народовладдя, збалансована організація державної влади – це фундаментальні положення, без яких жодна конституція не може бути гуманною і демократичною”¹²⁵. Однак, члени народна опозиція досить скептично розцінювала шанси на прийняття Основного Закону, який відповідав цим вимогам, у найближчий період. Один із членів Конституційної комісії В. Шишкін констатував: “Даний склад парламенту мабуть не підготований, щоб прийняти радикальний документ”¹²⁶.

¹²² Концепція нової Конституції Української РСР (Проєкт), 1991, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 35, спр. 95, арк. 53–72.

¹²³ Анатолий Полешко, *Конституционный процесс в Украине: замыслы и реалии. Украина сегодня. Хроника-анализ-прогноз*, (Київ, 1993): 19.

¹²⁴ В. Сидоренко, “Привід один – позиції різні”, *Літературна Україна*, 23 травня 1991.

¹²⁵ Про прес-конференцію ДемПУ, ПДВУ, СДПУ 16 травня 1991 р. Інформація ЦК КПУ від 17 травня 1991 р., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 164.

¹²⁶ Бюлетень Верховної Ради Української РСР. Четверга сесія, 86, (4 липня 1991): 53–54.

Серед механізмів, які мали юридично зафіксувати демократичний принцип розподілу влади й забезпечити баланс державних органів для надійного захисту суверенних прав республіки, Народна Рада вбачала в зміні конфігурації державного управління. Першочерговим кроком у цьому напрямку опозиція вважала реформу системи виконавчої влади, зокрема, запровадження інституту президентства і вибори голів місцевих рад всенародним голосуванням. Із цією метою демократичне середовище підготувало “Пропозиції стосовно пакету документів, пов’язаних з виборам Президента Української РСР”, які передбачали ухвалення низки законодавчих актів, що регулювали процедуру обрання президента¹²⁷. Одним із вагомих політичних мотивів запровадження президентської республіки антикомуністичний табір вбачав у гіпотетичній можливості усунення КПУ від влади і формування механізму для протистояння союзним виконавчим структурам. Акцентуючи на цьому Д. Павличко зазначав: “Ми повинні мати президента, якщо хочемо ставити чоло союзному президенту”¹²⁸. Відповідаючи на звинувачення комуністичної більшості у можливості узурпації влади, чи встановлення диктатури новообраним президентом, зазначалось, що “проект Конституції містить чіткі й надійні противаги перебільшенню влади президентом”¹²⁹.

Різка ескалація політичної ситуації в республіці сталася після оголошення М. Горбачовим дати першого етапу підписання Союзного договору (Росія, Казахстан, Узбекистан, Білорусія і Таджикистан), призначеного на 20 серпня 1991 р.¹³⁰ Напруга в суспільстві та парламенті досягла межі, коли на розгляд Верховної Ради надійшов “ново-огарьовський” проєкт Союзного договору. І зміст договору, і сам метод його ухвалення – на обговорення документу Москва відводила республікам лише один (!) день, викликали рішучий протест Народної Ради. Група народних депутатів-народорадівців звернулися із закликом до Л. Кравчука провести спочатку наукову експертизу проєкту щодо відповідності Декларації, винести його на всенародне обговорення, і лише після цього розглянути у парламентських Комісіях і парламенті¹³¹.

У піковий момент політичного протистояння у парламенті опозиція була змушена скористатися й таким сильнодіючим аргументом у політичній боротьбі як відкритий протест. Напередодні початку парламентських дебатів щодо Союзного договору опозиційна парламентська коаліція напряму звернулася до громадян із закликом висловити своє ставлення до “Ново-огарьовського” проєкту

¹²⁷ Про прес-конференцію ДемПУ, ПДВУ, СДПУ 16 травня 1991 р. Інформація ЦК КПУ від 17 травня 1991 р., 1991, ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905, арк. 166.

¹²⁸ В. Сидоренко, “Привід один – позиції різні”, *Літературна Україна*, 23 травня 1991.

¹²⁹ Володимир Баран, *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*, (Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003), 411; “Звідусіль по новині”, *Вечірній Київ*, 12 серпня 1991.

¹³⁰ Колективне звернення народних депутатів М. Голубця, Б. Ребрика, З. Думи, Л. Пирого, В. Шлемка та ін., 1991, ЦДАВО України, ф. № 1-Р., оп. 22, спр. 1602, арк. 65.

¹³¹ Ігор Юхновський, “Заклик до солідарності”, *Вечірній Київ*, 26 червня 1991.

й взяти участь у масовій акції на підтримку вимог опозиції під стінами Верховної Ради¹³². Резолюція мітингу, який тривав у Києві впродовж 27 червня 1991 р., вимагала “відхилити запропонований варіант Союзного договору, відстоювати волю народу до незалежності і побудови власної держави”¹³³.

Під час обговорення проєкту Договору на сесії із різко критичними зауваженнями виступили представники всіх опозиційних груп – Сергій Головатий (від безпартійних)¹³⁴, Л. Лук’яненко (від УРП)¹³⁵, Степан Волковецький (від ДемПУ)¹³⁶, О. Ємець (від ПДВУ)¹³⁷. Рефреном у залі парламенту раз-пораз повторювалися слова висловлені Д. Паличком на початку сесійного засідання: “Договір не просто перекреслює нашу Декларацію, а намагається обернути її в мішуру для покори і рабства. Цей документ не для вільних людей і не для вільних народів”¹³⁸.

У результаті бурхливих дебатів, ухвалена Верховною Радою постанова передбачала: розгляд проєкту Договору про ССД постійними комісіями (до 1 вересня 1991 р.) щодо його відповідності положенням і принципам Декларації про державний суверенітет України; підготовку Кабінетом Міністрів УРСР і Академією Наук УРСР економічних розрахунків та правових висновків щодо входження України до Союзу на умовах визначених проєктом Договору; підготовку пропозицій і зауважень до проєкту Договору робочій групі Президії Верховної Ради до 15 вересня 1991 року¹³⁹. Учергове, у переломний для українського суспільства момент, Народна Рада знайшла необхідні політичні аргументи й зуміла схилити частину парламентської більшості до сконсолідованої протидії диктату союзного Центру й захисту національного суверенітету. У ці дні голова комісії з питань культури Павло Мовчан твердив, що “парламентській опозиції вдалося подолати бар’єр, що розділяє нас з апологетами інших політичних поглядів, – саме в ім’я державного суверенітету сесійний зал шукає спільну мову”¹⁴⁰.

¹³² Бюлетень Верховної Ради Української РСР. Третя сесія, 79, (27 червня 1991): 123.

¹³³ Сергій Головатий, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія, 79, (1991): 47–51.*

¹³⁴ Левко Лук’яненко, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія, 79, (1991): 51–56.*

¹³⁵ Степан Волковецький “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія, 79, (1991): 127–131.*

¹³⁶ Олександр Ємець, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія, 79, (1991): 15–20.*

¹³⁷ Дмитро Павличко, “Виступ у Верховній Раді Української РСР”, *Бюлетень Верховної Ради Української РСР, Третя сесія, 79, (1991): 34.*

¹³⁸ Постанова “Про проєкт Договору про Союз Суверених Держав, представлений Президентом СРСР”. *Відомості Верховної Ради Української РСР, 32 (1991), 429.*

¹³⁹ Павло Мовчан, “Нині – час політики”, *Літературна Україна, 11 липня 1991*

¹⁴⁰ Володимир Скачко, “ПДВУ дивиться в майбутнє”, *Голос України, 5 липня 1991.*

Відтермінуванням розгляду Верховною Радою проекту Договору до наступної сесії заступник Голови парламенту В. Гриньов порівняв за важливістю із ухваленням Декларації про державний суверенітет¹⁴¹. Політичний “тайм-авт” взятий офіційним Києвом у прийнятті остаточного рішення щодо Союзного договору на практиці означав, що Україна вийшла із “ново-огарьовського” процесу. То ж, на всесоюзній політичній арені склалася, за шаховою термінологією, патова ситуація. Окремі сили у московському керівництві (група “Союз”, частина членів Політбюро ЦК КПРС, керівники ВПК) намагалися врегулювати ситуацію у правовому полі й підштовхували М. Горбачова до якнайшвидшого укладення Союзного договору. Інші ж (партійно-державний істеблішмент союзного рівня), – у Договорі вбачали загрозу для свого монопольного становища, втрату впливів і повноважень й прагнули взяти політичний реванш за невдачі попередніх років. Питання, яка лінія в союзному керівництві перемаже залишалася відкритим. По-різному бачили подальшу долю СРСР і союзні республіки – окремі з них (зокрема, середньоазійські) були готові підписати запропонований Центром варіант угоди, навідріз відмовилися балтійські республіки і Грузія, а частина, серед них і Україна, зайняли вичікувальну позицію, щоб шляхом політичного зондування і лавірування забезпечити собі максимально широкий суверенний статус.

Отже, у кін. літа 1991 Радянського Союзу як цілісної правової, економічної і політичної системи не існувало. Ситуація системної кризи, яка охопила країну, вимагала термінового розв’язання “гордіювого вузла” політичних і соціально-економічних протиріч, який затягувався з калейдоскопічною швидкістю. Із погляду певних сил у союзному керівництві, найпростішим і найефективнішим виходом із політичного тупика видавався шлях активних дій силового характеру, що знайло своє втілення у подіях 19–21 серпня 1991 р.

Події кінця серпня 1991 р. стали складним випробуванням для всього демократичної спільноти республіки. У драматичній обстановці діячі парламентської опозиції склали непростий екзамен на політичну зрілість й, не допустивши кровопролиття, мобілізували всі демократичні сили на захист демократії і державного суверенітету України.

**“BATTLE FOR SOVEREIGNTY”: ROLE OF DEMOCRATIC
PARLIAMENTARY OPPOSITION IN THE NATIONWIDE
MOVEMENT FOR THE STATE STATUS OF UKRAINE
(March–August 1991)**

Ihor PIDKOVA

Ivan Franko National University of Lviv,
Mykhailo Hrushevskiyi Chair of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The publication analyzes political processes in the Ukrainian SSR in the spring and summer of 1991, on the eve of the republic’s declaration of state independence. During this period, the Moscow Center tried by all available means to get the republics of the USSR to sign the new Union treaty, which was supposed to ensure full control of the union government over the social, political and economic life of the subjects of the “renewed federation”. Some groups of deputies in the Verkhovna Rada of Ukraine - the communist majority (“For Soviet Sovereign Ukraine”) and the democratic minority (Narodna Rada (People’s Council)) took irreconcilable positions regarding the Kremlin’s model of building a federal state. The parliamentary opposition announced impossibility for Ukraine to accept the version of the Union Treaty proposed by the official Kremlin and criticized all main statements of this document. Deputies from Narodna Rada offered several versions of their own vision of the development of relations between Kremlin and other republics. Despite the conceptual differences in the opposition projects, all of them envisaged the acquisition of independence by the republic. The anti-Kremlin opposition reached a political compromise with some political opponents in the parliament, and mobilized Ukrainian society to defend democracy and national sovereignty. Due to the opposition parliamentary bloc, the process of signing the union treaty was slowed down, which provoked an attempted coup d’état in the USSR in August 1991, and created the prerequisites for the declaration of the statehood of Ukraine.

Key words: Ukrainian SSR, Union treaty, Narodna Rada (People’s Council), Anti-Kremlin opposition, Parliamentary opposition, Communist majority, August 1991.